

The Gleaner

Vol 26 (2008)

Εκκλησιαστικές πλαστογραφίες

Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης

doi: [10.12681/er.66](https://doi.org/10.12681/er.66)

To cite this article:

Μιχαηλάρης Π. Δ. (2008). Εκκλησιαστικές πλαστογραφίες. *The Gleaner*, 26, 59–77. <https://doi.org/10.12681/er.66>

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Η ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ, δημοσίων ή ιδιωτικών, ως μέσο έκνομης διεκδίκησης προνομίων, τίτλων και έν γένει άγαθών ποικίλου χαρακτήρα, αποτελεί πρακτική που συναντούμε άρκετά συχνά σε όλες τις περιόδους τής ιστορίας και βέβαια τής έλληνικής.¹ Αυτή ή διαπίστωση φυσικά βρίσκει τήν αντίστοιχη τεκμηρίωσή της και στόν έκκλησιαστικό χώρο, χώρο πυκνής παραγωγής έγγραφων, όπου τά έντοπισμένα παραδείγματα σε ένα χρονικό ανάπτυγμα τεσσάρων περίπου αιώνων είναι άρκετά άλλα όχι πολλά² σε σχέση με τόν όγκο έγγραφων που έχουν

1. Φυσικά ή πλαστότητα ενός έγγραφου δέν άναιρεί τήν έγκυρότητα όλων τών στοιχείων στα όποια αυτό άναφέρεται: έτσι, όσον άφορά τά πλαστά έγγραφα, έχουμε στην ουσία να άντιμετωπίσουμε δύο διαφορετικά πράγματα: α) τήν πλαστότητα καθ' έαυτή, καθώς ό πλαστογράφος άποδίδει τά στοιχεία του έγγραφου στη βούληση και στη γραφίδα ενός προσώπου που δέν γνωρίζει τά τεκταινόμενα: έξάλλου, τις περισσότερες φορές, ή ύπαρξη του πλαστού προϋποθέτει τήν ύπαρξη ενός πρωτοτύπου, τó όποιο με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο άλλιώνεται, και κατά τούτο έναπόκειται στη Διπλωματική να έπιβεβαιώσει τήν αυθεντικότητα ή τήν πλαστότητα ενός ύποπτου έγγραφου β) τήν παρουσία τών στοιχείων που αυτό περιέχει, τά όποια σε καμιά περίπτωση δέν μπορούν να άπορριφθούν έπειδή περιέχονται σε ένα πλαστό ντοκουμέντο: τó αντίθετο μάλιστα: για όλα αυτά βλ. Ι. Κ. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Τά αυτοκρατορικά έγγραφα*, β' έκδ. Θεσσαλονίκη 1972, σ. 261-264 και τó πρόσφατο άρθρο τής Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Τά πλαστά έγγραφα στους μέσους χρόνους στο Βυζάντιο και στα Βαλκάνια. Κριτήρια πλαστότητας, στόχοι και τεχνικές», *Έθνα και Έσπέρια* 7 (2007), 25-41, στο όποιο εκτίθενται, έκτός τών άλλων, και τά σχετικά με τήν εμφάνιση τής Διπλωματικής ως ανάγκη για τήν διάκριση τών γνησίων από τά πλαστά έγγραφα, ήδη από τόν 17ο αιώνα στη Γαλλία και τή Γερμανία. Φυσικά ή παραγωγή πλαστών ντοκουμέντων ποτέ δέν έπαψε και ύσως στίς μέρες μας να γνωρίζει, έξαιτίας τής τεχνολογίας, ιδιαίτερη έπίδοση: σήμερα που γράφονται αυτές οί γραμμές διαβάζουμε στόν τύπο για πλαστογράφηση έγγραφων τών άγγλικών άρχείων και συγγραφή μελετών για τήν ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου με βάση τά προϊόντα τής πλαστογράφησης.

2. Η Μάρια Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ό.π.*, παραθέτει όρισμένα παραδείγματα πλαστογράφησης έγγραφων κατά τή διάρκεια τής Τουρκοκρατίας, πολλά από τά όποια χαλκεύτηκαν στο "Άγιο Όρος για να χρησιμοποιηθούν από τις μονές στίς διάφορες διενέξεις τους.

παραχθεῖ ἀπὸ τῆ γραμματεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου³ ἢ ἀπασχόλησαν μὲ ἄλλο τρόπο τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές.

Φυσικὰ ἢ πλαστογραφία, ὅταν ἀποκαλύπτεται, ἀποτελεῖ σοβαρὸ ἀδίκημα καὶ ἐπισύρει τὴν ἀνάλογη ποινὴ, πράγμα βέβαια ποὺ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ. Ἔτσι, θεωρεῖται μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς αἰτίαι ἢ ὁποία μπορεῖ νὰ ὠθήσει τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές στὴ λήψη αὐστηρῶν μέτρων ἐναντίον ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν ποὺ ἔχουν ἀνάμειξη σὲ πλαστογράφηση ἐγγράφων ἢ ἔχουν κατηγορηθεῖ γιὰ συνέργεια σὲ παρόμοια πράξη. Θὰ ἀναφέρω μερικὰ παραδείγματα ἱερωμένων ποὺ τιμωρήθηκαν γιὰ τὸ ἀδίκημα αὐτό, τὸ ὁποῖο, βέβαια, κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἀποκλειστικὴ αἰτία τιμωρίας, ἀλλὰ, μαζὶ μὲ ἄλλες, διαμορφώνει ἓνα σύνολο κατηγοριῶν γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἐνὸς προσώπου ἀπὸ τὰ ἡγετικά κλιμάκια τῆς Ἐκκλησίας. Φυσικὰ ὁ κατάλογος δὲν εἶναι ἐξαντλητικὸς, πράγμα, ἄλλωστε, ποὺ οὔτε ἀπαραίτητο οὔτε ἐφικτὸ εἶναι, ἐπειδὴ πέρα ἀπὸ τὰ ἐπίσημα πατριαρχικά ἐγγράφα ὑπάρχουν ποικίλες ἐκκλησιαστικὲς πράξεις ὅπου ἐντοπίζονται μεεῖς πλαστογράφησης ἐγγράφων.

Τὸν Αὐγούστο, λοιπόν, τοῦ 1635, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δευτέρας πατριαρχίας τοῦ Κυρίλλου Β' Κονταρῆ, καθαιρεῖται καὶ στερεῖται τῆς ἀρχιεροσύνης του ὁ μητροπολίτης Ζιχνῶν Ἡσαΐας ἐπειδὴ, κατὰ τὸ σκεπτικὸ τῆς ἀποπομπῆς του, διέπραξε «ἀδικίας, πλεονεξίας, ἀρπαγὰς, τυραννίας, διαβολὰς, μέθας καὶ ἀσωτίας, τὸ χεῖριστον δὲ καὶ πλαστογραφίας, καθὰ ἐφάνησαν ἐνώπιον ἡμῶν συνοδικῶς τὰ παρ' αὐτοῦ γραφέντα καὶ ὑπογραφέντα πλαστὰ γράμματα τὸν τύπον καὶ τὸ ὄνομα ἔχοντα τοῦ πρὸ ἡμῶν γέροντος πατριάρχου κυρ Κυρίλλου».⁴

Εἶναι προφανὲς τὸ μέγεθος τῆς ἀπάτης ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Ἡσαΐας, ὁ ὁποῖος κατηγορεῖται, σύμφωνα μὲ τὴν πρακτικὴ ποὺ ἤδη μνημόνευσα, γιὰ πολλὰ ἀδικήματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα, κατὰ τὸ σκεπτικὸ τῆς ἀπόφα-

3. Ἡ μελέτη αὐτὴ στηρίζεται κατὰ βάση στὴ μοναδικὴ γιὰ τὸν πλοῦτο τῆς πηγῆ πατριαρχικῶν ἐγγράφων ποὺ ἔχει συγκροτήσει τὸ Πρόγραμμα «Θεσμοὶ καὶ ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.», τὸ ὁποῖο ὀργάνωσε καὶ διευθύνει ὁ συνάδελφος Δημ. Γ. Ἀποστολόπουλος· οἱ πατριαρχικὲς πράξεις ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ λίγο πλέον ἀπέχουν ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ 7000· βλ. καὶ *Θεσμοὶ καὶ ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ., Πρῶτος ἀπολογισμὸς ἐνὸς ἐρευνητικοῦ προγράμματος*, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2000.

4. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάκης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, Ἀθήνα 1987, σ. 412, ἀρ. 977.

σης, βαρύτερο είναι η πλαστογράφηση γραμμμάτων του οίκουμενικού πατριάρχη Κυρίλλου Α΄ Λούκαρη. Βέβαια η σημασία της πλαστογραφίας στη συγκεκριμένη περίπτωση και η ανάδειξή της στην κορυφή του κατηγορητηρίου έχει την εξήγησή της και στο γεγονός ότι όλα τα άλλα ατοπήματα πηγάζουν από την κατοχή και άσκηση του μητροπολιτικού αξιώματος, το οποίο βέβαια του έδινε τη δυνατότητα να πραγματοποιει διάφορες έκνομες πράξεις, στηριζόμενες σε δῆθεν πατριαρχικά γράμματα του Λούκαρη.⁵ Ἄς σημειωθεί ότι η έκλογή του έγινε από τον ίδιο τον Λούκαρη, ο οποίος δύο μόλις χρόνια μετά βρίσκεται στην ανάγκη να τον καθαιρέσει δύο φορές.

Ἐναν αἰώνα περίπου ἀργότερα και πάντως πρὶν ἀπὸ τὴν 19 Μαΐου 1756⁶ ὁ μητροπολίτης Ρόδου στρέφεται ἐναντίον ἐνὸς ἐπισκόπου τῆς μητροπόλεώς του, τοῦ Λέρνης Συμεών, ὁ ὁποῖος ἀνακήρυξε μὲ πλαστὰ ἔγγραφα τὸν ἑαυτὸν του ἔξαρχο και ἐπίτροπο τοῦ μητροπολίτη Ρόδου και ἔτσι ἐπιτελοῦσε στὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη, παράνομα, γάμους, χειροτονίες κ.λπ. κατακρατώντας φυσικὰ τὰ ἀνάλογα δικαιώματα...

Τὸ πράγμα φαίνεται ὅτι ξέφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ μητροπολίτη Ρόδου, ἐπειδὴ ὁ τελευταῖος ἀναγκάστηκε νὰ προσφύγει στὴν ὑπηρεσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὸ ὁποῖο καταδίκασε ἐπεικῶς τὸν ἐπίσκοπο σὲ ἀργία (ἀντὶ γιὰ καθαίρεση), ἐπειδὴ εἴταν τὸ πρῶτο παράπτωμά του. Τὸ σχετικὸ σημεῖο τοῦ ἐγγράφου ἀναφέρει ὅλη τὴ διαδρομὴ τέλεσης και ἐξακρίβωσης τῆς παρανομίας: τὸ Πατριαρχεῖο ἀναγκάστηκε νὰ στείλει ἐπιτόπου ἔξαρχο πὸν διαπίστωσε «... πάντα τὰ προτετολημμένα...

5. Μιὰ μικρὴ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴ δράση τοῦ Ἡσαΐα (βλ. Ἄποστολόπουλος – Μιχαηλάκης, ὁ.π., ἀρ. 499, 500, 865, 977, 990, 991) ἀναδεικνύει τὴν περίπτωσή ἐνὸς μητροπολίτη ἰδιαίτερα ἀνήσυχου, σχεδὸν ταραξία, ἀφοῦ ἀπὸ τὴ χρονία τῆς ἐκλογῆς του (1629) ἕως ἐκείνη τῆς παραίτησής του (1637) ἀπασχόλησε ἔντονα τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχήν. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, στὸν κώδικα τῆς Νομικῆς Συναγωγῆς καταγράφονται δύο καθαιρέσεις του (1631), πὸν ὡς φαίνεται δὲν κατάφεραν νὰ ἀνακόψουν τὴ ροπὴ πρὸς τὴν ἀνυπακοή, ἐνὼ ἡ ἀποχώρησή του τελικὰ ἀπὸ τὴ διοίκηση τῆς μητροπόλεως του γίνεται μὲ τοὺς δικούς του ὄρους και πάντως, ὅπως ἀναφέρει τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, «αὐτοθελῶς και αὐτοπροαιρέτως».

6. Τὸ ἔγγραφο, πὸν ἀπόκειται στὸν κώδικα Κριτίου Α΄, δὲν φέρει οὔτε ὄνομα πατριάρχη οὔτε χρονολογία· κατὰ συνέπεια μόνον ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια μποροῦμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε κατὰ προσέγγιση: γνωρίζουμε ὅτι διάδοχος τοῦ Συμεών Λέρνης ὑπῆρξε ὁ Ἰγνάτιος πὸν χειροτονήθηκε στὴν 19 Μαΐου 1756 και ἔτσι ἔχουμε ἕνα ὄριο. Πάντως, ὁ Μανουὴλ Γεδεών πὸν ἐκδίδει τὸ ἔγγραφο (βλ. ἐπὶμ. σημείωση) τὸ χρονολογεῖ μεταξὺ 1720 και 1730 χωρὶς νὰ αἰτιολογεῖ τὴ γνώμη του.

ἐγκλήματα αὐτοῦ, ὅτι δηλαδή καὶ γράμματα ἐπλαστογράφησε κηρύττοντα αὐτὸν ψευδῆ ἐπίτροπον τοῦ μητροπολίτου καὶ ὅτι διὰ τῆς πεπλασμένης ταύτης ἐπιτροπῆς, λειτουργίας καὶ χειροτονίας ἱερέων καὶ λοιπὰ ἀρχιερατικὰ ὑπουργήματα παρὰ κανόνας καὶ παρ' ἐνορίαν ἐξετέλεσε...».⁷

Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. ἔχουμε καὶ τὴν παρακάτω χαρακτηριστικὴ μαρτυρία ἀπὸ μιὰ σημαντικὴ πηγὴ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, τὸν Ἀθανάσιο Κομνηνὸ-Ψηλάντη, ποὺ μᾶς παραθέτει ἓνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα πλαστογραφίας μέσα ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Γράφει, λοιπόν, ὁ Ψηλάντης: «Ὁ Ἰωάσαφ διάκονος, Πολίτης, ἀπὸ τὸ Ἐγρίκαπι, διακονεύσας εἰς πολλὰς ἐκκλησίας, καὶ ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Γαβριὴλ διὰ τὸ παρὰ τῷ Πατριαρχεῖω συμβὰν γιαγκίνι ἀπελθὼν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν μὲ πλαστὰ καὶ ψευδῆ πατριαρχικὰ γράμματα συντεθέντα παρὰ τοῦ κληρικοῦ Σπανδωνῆ, τοῦ καὶ γραμματικοῦ τοῦ Πατριάρχου, διὰ νὰ συναθροίσῃ ἐλεημοσύνην διὰ τὰ ἔξοδα τῆς πυρκαϊᾶς... ὠνόμασεν ἑαυτὸν ἐκεῖσε, κατὰ τὰ ψευδῆ γράμματα, ἔξαρχον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας· ὅπερ γινούσ ὁ Ἀδριανουπόλεως Καλλίνικος συλλαβὼν ἔπεμψεν εἰς τὸν πατριάρχην Γαβριὴλ καὶ καταδικασθεὶς συνοδικῶς ἐξωρίσθη εἰς τὸ ἀγιώνυμον Ὅρος...».⁸

Φυσικὰ στὴν τελευταία περίπτωση ἡ πλαστογραφία εἶναι ἄλλου τύπου καὶ πλησιάζει περισσότερο καὶ στὴν ἀντιποίηση ἀρχῆς, ἐπειδὴ ὁ Σπανδωνῆς ἐκμεταλλεύμενος τὴν ιδιότητα τοῦ πατριαρχικοῦ γραμματέα θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ συντάξῃ ἓνα γράμμα («κανονικὸ») ἐν ἀγνοία τοῦ πατριάρχου καὶ νὰ τὸ ὑπογράψῃ, καθὼς μάλιστα καὶ ἡ δική του ὑπογραφή εἶχε κάποια δύναμη. Ἐτσι ἡ παρανομία μπορούσε νὰ ἀποκαλυφθεῖ μόνο ὅταν κάποιος ἄλλος ἄμεσα ἐνδιαφερόμενος, ἐδῶ ὁ μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως ποὺ εἶχε οἰκονομικὲς ἀπώλειες, ἐνεργοῦσε γιὰ νὰ ἀνακαλυφθεῖ ἡ πλαστογραφία. Κατὰ συνέπεια τότε μόνο τὸ ἄτομο τοῦ ὁποίου εἶχαν πλαστογραφηθεῖ τὴν ἐντολὴ καὶ ἐν προκειμένῳ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, μπορούσε νὰ πληροφορηθεῖ ὅτι κυκλοφοροῦσε ἔγγραφο ποὺ ποτὲ δὲν εἶχε ὑπογράψῃ καὶ βέβαια οὔτε καὶ τὴν ὑπαρξὴ του γνώριζε· καὶ στὴν περίπτωσή, πάντως, αὐτὴ ἡ ἀντίδραση ἔναντι τῆς ἀπροκάλυπτα παράνομης πράξεως εἶναι ἄμεση, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ δράστης

7. Μ. Γεδεών, «Μνημεῖα τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς Καλύδναις νήσοις», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια ἔτος 4 (1883-1884), 452-453.

8. Ἀθανάσιος Κομνηνός-Ψηλάντης, *Τὰ Μετὰ τὴν Ἀλωσιν Κωνσταντινούπολι* 1870 (φωτομηχανικὴ ἐπανάδοση Ἀθήνα, Καραβίας, 1972), σ. 698.

είναι ακόμα διάκονος, δηλαδή ακόμα νέος, θά εξοριστεί στο "Άγιο Όρος και από εκεί, σύμφωνα με την πηγή μας, θά συνεχίσει τη «λαμπρή» πορεία του...

Οί περιπτώσεις που παραθέσαμε βέβαια αφορούν πρόσωπα που βρίσκονται στην ύπηρεσία τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ἱερωμένοι που ἐμπλέκονται σέ παράνομες δραστηριότητες μέσω τῆς πλαστογράφησης ἐπίσημων ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων και βέβαια ὑφίστανται τίς συνέπειες τῶν πράξεών τους. Ὅμως, τὸ ἴδιο συμβαίνει και στίς περιπτώσεις που χριστιανοὶ θά προσφύγουν στή δικαστικὴ δικαιοδοσία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ ὑποθέσεις στίς ὁποῖες κατηγοροῦνται, μεταξὺ ἄλλων, ἄλλοι χριστιανοὶ γιὰ τὴ διάπραξη και πλαστογραφίας.

Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση που ἐκδικάζεται τὸν Μάιο τοῦ 1616 και ἀποτυπώνεται σὲ γράμμα τοῦ πατριάρχου Τιμοθέου Β' πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν, ἀφορίζεται ὁ Μιχαὴλ Καρύκης και οἱ συνεργοὶ του: Μαρία (ἀδελφὴ του), Σωτῆρχος (ἀνεψιός του) και ἡ μοναχὴ Ζαμπία, ἐπειδὴ μὲ ὁμολογία («ψευδεπίπλαστον») παραπλάνησε τὸν ἐμπορικὸ σύντροφό του Νικόλαο Λατίνο γιὰ τὸ ὕψος τῶν κερδῶν που πέτυχαν ἐμπορευόμενοι στήν ἀγορὰ τῆς Βενετίας.⁹

Φυσικὰ τέτοιες περιπτώσεις καταδίκης πλαστογράφων μέσω τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν ὑπάρχουν πολλές και δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ και ἄλλα παραδείγματα. Κρίνω σκόπιμο ὡστόσο νὰ ἀναφέρω ὅτι τόσο τὸ σημαντικότερο νομικὸ ἐγχειρίδιο ἀπονομῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, δηλαδή ὁ νομοκάνοντας τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ὅσο και ἡ Βακτηρία Ἀρχιερέων δὲν ἀναφέρουν ρητὰ τὴν περίπτωση τῆς πλαστογραφίας.¹⁰

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὲς τίς περιπτώσεις τῆς ἀμεσης ἐμπλοκῆς ἱερωμένων ἢ λαϊκῶν σὲ πλαστογραφίες, τὴν ἀποκάλυψη τῆς παρανομίας και τὴ συ-

9. Μ. Γεδεών, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν», σὲ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τ. 2, Ἀθήνα 1890, σ. 273-274· Ἀποστολόπουλος – Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ*, β.π., σ. 368, ἀρ. 835.

10. Δημ. Σ. Γκίνης – Νικ. Ι. Πανταζόπουλος, *Νομοκάνων Μανουὴλ τοῦ Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου* [=Νόμος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν και Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν 1 (1982), Θεσσαλονίκη 1985]· Ἀντ. Μομφερράτος, «Ἐῤρετήριοι και Πρόλογοι τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων», *Δελτίον Ἱστορικῆς και Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 3

νακόλουθη τιμωρία τους, υπάρχει και μιὰ ἄλλη, ἴσως και ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα, περίπτωση πλαστογράφησης ἐγγράφων. Πρόκειται για τὰ ἐγγράφα ἐκεῖνα ποῦ, μολοντί ὑπῆρξαν προϊόντα πλαστογράφησης, στήν ἐποχή τους φαίνεται ὅτι πέρασαν ἀπαρατήρητα, ἢ δὲν ἔχουμε πληροφορίες ὅτι ἡ ὑπαρξή τους συνάντησε ἀντιδράσεις και κατὰ συνέπεια ἡ πρόσληψή τους δὲν διέφερε ἐκείνης τῶν κανονικῶν ἐγγράφων. Φυσικά σχεδὸν ἀποκλειστικά τὰ ἐγγράφα αὐτὰ ἀναφέρονται σὲ σημαντικὰ ζητήματα και σκέπτομαι ὅτι ἴσως αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ σπουδαιότητά τους ἀποτελοῦσε τὸ βασικὸ στοιχεῖο ποῦ ἔμμεσα συγκαλύπτε τὴν παράνομη διαδικασία τῆς ἐκδόσῆς τους· δηλαδή, ἡ σοβαρότητα τοῦ θέματος ὑπέβαλλε στὴ σκέψη ὅτι εἴταν ἀδύνατο νὰ εἶναι πλαστὸ ἓνα τέτοιο ἐγγράφο, ἐπειδὴ τὸ διακύβευμα εἴταν ὑψηλοῦ ρίσκου. "Ἄλλωστε, μεταξὺ τῶν πατριαρχικῶν πράξεων τῆς περιόδου μετὰ τὴν "Ἀλωση και ἕως τὸν 19ο αἰῶνα, εἶναι γεγονός ὅτι σὲ σχέση με τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἐγγράφων ποῦ ἔχουν παραχθεῖ, τὰ γνωστὰ πλαστὰ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα ποσοστὸ σχεδὸν μὴ ἀναγώγιμο σὲ ἐπὶ τοῖς ἑκατὸ ποσοστῶση. Ἡ κατάσταση αὐτὴ πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνατραπεῖ δραματικά και γι' αὐτὸ ἔχει ἐνδιαφέρον ἡ ἐπισήμανση ὀρισμένων τέτοιων ἐγγράφων.¹¹ "Ἐνα ἄλλο σοβαρὸ στοιχεῖο σχετικὰ με τὰ ἐγγράφα αὐτὰ εἶναι ὅτι ὁ σκοπὸς ποῦ βρίσκεται πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐκνομη πράξη σχεδὸν πραγματοποιήθηκε, ἀφοῦ, ὅπως σήμερα γνωρίζουμε, ἡ ἀποκάλυψη τῆς πλαστότητάς τους ἔγινε μετὰ ἀπὸ μερικοὺς αἰῶνες, ὅταν πλέον οἱ «δράστες» δὲν ὑπῆρχαν παρὰ μόνον ὡς ἱστορικά πρόσωπα, ἐνῶ ἀκόμα και οἱ θεσμοὶ ποῦ αὐτοὶ ὑπῆρέτησαν ἴσως δὲν

(1890), 129-218 και Πρ. Ι. Ἀκανθόπουλος (ἐπ. ἐκδ.), *Ἱερομονάχου, ἀρχιμανδρίτου και ἐπιτρόπου Ἰωαννίνων Ἰακώβου, Βακτηρία Ἀρχιερέων (1654)*, τ. 1-3, Θεσσαλονίκη 2000-2001. Βέβαια τὸ ζήτημα και για τὰ δύο κείμενα παραμένει ἀκόμα ἀνοιχτό, ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ τὸν Μαλαξὸ ἡ ἔρευνα πρόσφατα ἀνέδειξε ἐντυπωσιακὰ νέα στοιχεῖα· βλ. Δημ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ τρίτη χειρόγραφη "ἐκδοσὴ" τοῦ Νομίμου τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ. Πρόδρομη ἀνακοίνωση», *Ἐπετηρὴς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 38 (2004), 221-242.

11. Ὁ Μ. Μανούσακας ἔχει ἤδη διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ «πλαστὰ πατριαρχικά σιγίλλια εἶναι σπανιότερα και τὰ μεταβυζαντινὰ ἀπ' αὐτὰ δὲν ἔχουν καταγραφεῖ συστηματικά» (βλ. Μανούσακας, «Τὸ πλαστὸ συνοδικὸ χρυσοβούλλο (1651) τοῦ Οἴκουμηνικοῦ Πατριάρχου Ἰωαννικίου Β' γιὰ τὰ προνόμια τοῦ Ἁθῶν. Βελλεριανοῦ, μητροπολίτη Φιλαδελφείας στὴ Βενετία», *Εὐφρόσυνο ἀφιέρωμα στὸν Μανὸλ Χατζηδάκη*, τ. 1, Ἀθήνα 1991, σ. 33· θὰ προσέθετα στὴν παρατήρηση αὐτὴ ὅτι πιθανῶς ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τους συνέβαλε στὴ μὴ καταγραφή τους.

είχαν πλέον την ανάγκη παρομοίων έγγραφων. Δηλαδή με την εξέλιξη τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ τὴν καθιέρωση μιᾶς σύνθετης ἱστορικῆς προβληματικῆς ἀνεκύψαν σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητα ἐγγράφων, τὰ ὁποῖα, τὶς περισσότερες φορές, καὶ μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν πραγματολογικῶν κριτηρίων τῆς Διπλωματικῆς ἀποκαλύφθηκαν ὡς πλαστά, μολοντοὶ ἀκόμα καὶ σήμερα, γιὰ κάποια ἀπὸ αὐτά, ὑπάρχουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀπόδοσή τους στὴν κατηγορία τῶν γνησίων ἢ τῶν παραποιημένων. Ἄς δοῦμε ὅμως μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτά.

Ἄρχικὰ ὑπάρχει τὸ γράμμα τοῦ τέταρτου, μετὰ ἀπὸ τὴν Ἑλωση, οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Σωφρόνιου Συρόπουλου (πατριάρχευσε γιὰ λίγους μῆνες τὸ 1464), μετὰ τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται ἡ παλαιότητα καὶ ἡ προέλευση, μετὰ ἄλλα λόγια ἡ μεγάλη ἀξία ἐνὸς χρυσοῦ σταυροῦ ποὺ βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ ἄρχοντα Γεωργίου Πόλου: τὸν εἶχε ἀγοράσει ἔναντι μεγάλου ποσοῦ. Ἡ σχετικὴ ὅμως τεκμηρίωση ὀφείλεται σὲ πλαστὸ πατριαρχικὸ γράμμα, ἡ πλαστότητα τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύφθηκε μόλις τὸ 1968.¹²

Μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση ἀποτελεῖ ἐπίσης ἓνα γράμμα ποὺ ἀποδόθηκε στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Νήφωνα Β', γράμμα ποὺ ὅπως πρόσφατα ἀπέδειξε μετὰ ἀδιαμφισβήτητο τρόπο ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα, οὐδέποτε ὑπῆρξε.¹³ Ὅμως τὸ περιεχόμενον τοῦ δῆθεν πατριαρχικοῦ ποὺ ἀναπαρήγαγε τὸ πλαστὸ ἀντίγραφο τοῦ εἶταν ἰδιαίτερος σημαντικὸς, ἐπειδὴ σ' αὐτό, λίγα χρόνια μετὰ τὴν Ἑλωση, ὁ Νήφωνας Β' παρουσιάζεται ὡς ὑπέρμαχος τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ στὴν οὐσία ὑπέρμαχος τῆς ἐνσωμάτωσεως τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴν καθολικὴ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε διπλὴ κατασκευὴ πλαστοῦ γράμματος καὶ μάλιστα σὲ μετάφραση, ἀρχικὰ στὰ πολωνικά¹⁴ καὶ ἐν συνεχείᾳ στὰ λατι-

12. Ph. J. Lambacher, *Bibliotheca Civica Vindobonensis*, τ. 2, Βιέννη 1750, σ. 27, ἀπ' ὅπου τὸ ἀναδημοσίευσε ὁ Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Ἀθήνα 1873, σ. ρα'-ργ', ἐνῶ ὁ V. Laurent, «Les faux de la diplomatie patriarcale. La lettre de Soprothone Ier en faveur de l'archonte Georges Pólos (août 1464)», *Revue des Études Byzantines* XXVI (1968), 265-278, ἀπέδειξε τὴν πλαστότητα τοῦ ἐγγράφου.

13. Dimitris Apostolopoulos, «Une lettre du patriarcat de Constantinople du XVe siècle, "made in Poland" au XVIIe siècle», *Literatura Historia Dziedzictwo, Prace Ofiarowane Profesor Teresie Kostkiewiczowej*, Βαρσοβία 2006, σ. 109-116.

14. Leo Kreusa, *Obrona jedności cerkiewnej abo Dowody ktorymi sie pokazuje iz Grecka Cerkiew z Lacinska byc zjednoczona*, Vilnius 1617 [φυσικὰ τὶς παραπομπὲς δανείζομαι ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Δημ. Ἀποστολόπουλου, ὁ.π.].

νικά¹⁵ έναντι πρωτοτύπου που ούδέποτε υπήρξε. Μάλιστα, αποδίδεται με χρονολογία κατά την οποία δεν κατείχε τον πατριαρχικό θρόνο ο Νήφωνας ενώ, όπως γνωρίζουμε, ο ίδιος υπήρξε και ανθωνωτικός. Τραγικές ασυνέπειες, οι οποίες, κατά την εποχή της πλαστογράφησης αλλά και επί τρεις περίπου αιώνες δεν προκάλεσαν τις ανάλογες συζητήσεις, για να αποκαλυφτούν τόσο αργά...

Ένα κρίσιμο ζήτημα για τις σχέσεις των δύο εκκλησιών υπήρξε, όπως είναι γνωστό, το θέμα της καθιέρωσης του νέου ήμερολογίου (Γρηγοριανού) εκ μέρους της δυτικής Έκκλησίας. Οι αντιδράσεις εκ μέρους της ανατολικής υπήρξαν έντονες, γράμματα εκδόθηκαν από τον Ίερεμία Β΄ κ.λπ. Τα πράγματα είναι γνωστά και μπορεί κανείς εύκολα να τα ανασυνθέσει. Εντύπωση, ωστόσο, προκαλεί το γεγονός ότι ακόμα και τον 19ο αλλά και τον 20ο αιώνα θα επιχειρήσουν άνθρωποι να κατασκευάσουν πλαστά γράμματα με το ίδιο αντικείμενο.

Συγκεκριμένα ένας άγιορείτης μοναχός, ο Ίάκωβος Νεοσκητιώτης, πλαστογράφησε γράμμα (τόμο) του Κυρίλλου Α΄ Λούκαρη του 1616 έναντι των λατινικών έτεροδοξιών, κόβοντας και συρράπτοντας κατά βούληση και δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό —άλλωστε ή μέθοδος αυτή είναι γνωστή σε όλους τους πλαστογράφους— ένα νέο κείμενο που σώζεται, μάλιστα, σε δύο κώδικες του Αγίου Όρους (Παντελεήμονος 772 και Καυσοκαλυβίων 285). Το κείμενο αυτό συνέχισε να πλαστογραφείται από τους Αγιορείτες Ζηλωτές, οι οποίοι πρόσθεσαν τίτλο (Σιγίλλιον...), ήμερομηνία (1583) και πλαστές υπογραφές και δημοσίευσαν έτσι τον τόμο του Λούκαρη ως πατριαρχικό του Ίερεμία Β΄. Μάλιστα, το πλαστό μεταφράστηκε και στα ρωσικά και χρησιμοποιήθηκε σε εκκλησιαστικές διαμάχες.¹⁶

15. *Annalium ecclesiasticorum*, t. 18, Vatican 1627, p. 313. Το ενδιαφέρον είναι ότι στη δεύτερη έκδοση του συγγράμματος ή ήμερομηνία μετατρέπεται σε 1486 (β.π., τ. 19, Βατικανό 1666, σ. 62) ενώ στη νεότερη έκδοση (Μάνσι, τ. 11, Λοζάνη 1754, σ. 136-137) ή ήμερομηνία επανέρχεται στο 1493.

16. Χαρ. Ήλιάδης, «Ανέκδοτος έγκύκλιος Ίερεμίου του Β΄, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (1580-1584)», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 35 (1936), 347-349. Τα γεγονότα περιγράφει και αντικρούει με πειστικό και δικαιολογημένα όργανισμένο, θα έλεγα, τρόπο ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος στο ίδιο τεύχος του περιοδικού («Επί τινος δῆθεν ανέκδοτου έγκυκλίου του Κωνσταντινουπόλεως Ίερεμίου Β΄»), *Εκκλησιαστικός Φάρος* 35 (1936), 505-511, και τον επόμενο χρόνο: «Επί μιᾶς δῆθεν ανέκδοτου “έγκυκλίου” του Ίερεμίου Β΄», *Πάνταινος* 28 (1936), 760-761, καθώς ο ίδιος είχε δη-

Στή συνέχεια υπάρχει τὸ γράμμα (Ἰούνιος 1651) τοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου Β', τὸ ὁποῖο ἔχει σχέση μετὰ τὰ προνόμια τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας. Ὅπως ἀπέδειξε μετὰ ἐξονυχιστικὸ τρόπο καὶ ἀκολουθώντας τις ἀρχές τῆς Διπλωματικῆς ὁ Μανουῖσος Μανούσακας,¹⁷ πανομοιότυπο πλαστό πατριαρχικὸ, στὸ ὁποῖο ὅμως προστέθηκαν ἐπιπλέον διατάξεις περὶ Κυθέρων, Μονεμβασίας κ.λπ., συντάχθηκε καὶ θεωρήθηκε γνήσιο ἐπὶ αἰῶνες καὶ ὡς τέτοιο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Βελουδο.¹⁸

Ἡ σειρά τῶν πλαστῶν γραμμῶν μπορεῖ νὰ πλουτισθεῖ μετὰ ὀρισμένα ἀκόμα παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κρίνω σκόπιμο νὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ τὴν περίπτωση τοῦ πλαστοῦ χρυσόβουλλου τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου ὑπὲρ τῆς μονῆς Κασταμονίτου, ποὺ χαλκεύτηκε λίγο μετὰ ἀπὸ τὸ 1571-1572, ὅταν ξέσπασε διένεξη μεταξὺ τῶν μονῶν Κασταμονίτου καὶ Δοχειαρίου γιὰ τὴν κατοχὴ τοῦ μονυδρίου τοῦ Σκαμανδρινοῦ. Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν περίπτωση αὐτῆ, σχετικὰ μετὰ τὴ διαδρομὴ τῶν πλαστῶν, ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι αὐτούσιο τὸ πλαστὸ κείμενο περιλαμβάνει ὁ Ἰερεμίας Β' τὸ 1579 σὲ γράμμα τοῦ ὑπὲρ τῆς μονῆς Κασταμονίτου, ἐνῶ στὶς ἀρχές πλέον τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ συγκεκριμένα τὸ 1803 στὸ ἴδιο ὄλιστημα πέφτει καὶ ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Δ' ποὺ ἐπικυρώνει καὶ πάλι

μοσιεύσει κιόλας ἀπὸ τὸ 1932 ἄρθρο μετὰ τὸν τίτλο «Ἐλεγχος παραποιήσεως συνδικῶν πράξεων καὶ πατριαρχικῶν ἐγγράφων», *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς* 16 (1936), 342-349, ὅπου ἀναφερόταν μετὰ λεπτομερῆ τρόπο στὴ χάλκευση τῶν παραπάνω στοιχείων, τὸ ὁποῖο, βέβαια, ὁ Χαρ. Ἡλιάδης δὲν ἔλαβε ὑπόψη του προβαίνοντας ἔτσι στὴν ἀνακύκληση θέματος ποὺ εἶχε ἤδη ἀποσαφηνιστεῖ. Ὡστόσο, ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ταυτόχρονα καὶ μιὰ καλὴ ἀπόδειξη τοῦ τρόπου μετὰ τὸν ὁποῖον χαλκεύονται καὶ χρησιμοποιοῦνται στοιχεῖα, μετὰ διαστάσεις ἀληθοφάνειας γιὰ ὅσους δὲν ἔχουν τὴ δυνατότητα καὶ τὸν λόγῳ νὰ ἐλέγξουν τὰ γεγονότα.

17. Μαν. Ι. Μανούσακας, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν ἀδελφότητα*, Βενετία 1968, σ. ιζ', 64, 67, ὅπου ἐξαγγέλλει τὴν πλαστότητα, καὶ κυρίως Ὁ ἴδιος, «Τὸ πλαστὸ...», *ἑ.π.*, σ. 331-343, ὅπου ἀναπτύσσει τὸ σκεπτικὸ καὶ παραθέτει τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν πλαστογραφία, μολοντί ὁ Β. Fonkiz ἀμφισβητεῖ τὴ γνώμη τοῦ Μανούσακα.

18. Ἰω. Βελουδος, *Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν ἀνήκοντα εἰς τοὺς Φιλαδελφείας μητροπολίτας...*, Βενετία 1873, σ. 36-42, ἀρ. Η' β' ἐκδ. Βενετία 1893, σ. 45-52, ἀρ. Η' Μ. Γεδεῶν, *Κανονικὰ Διατάξεις*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 50-55 Ἄγαμ. Τσελίκας, «Κατάλογος τῶν πατριαρχικῶν γραμμῶν (1546-1806) τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας μετὰ συμπληρώσεων καὶ διορθώσεων τῆς ἐκδόσεως Ι. Βελουδοῦ», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 223-226, ἀρ. 26.

τὸ πλαστὸ χρυσόβουλλο, μολονότι καὶ ἡ Διπλωματικὴ κάποιες προόδους εἶχε κάνει ἀλλὰ καὶ τὸ ἱστορικὸ τῆς ὑπόθεσης εἴταν ἀρκετὰ γνωστό.¹⁹

Τέλος μιὰ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση πλαστογραφίας ποὺ ὑπάρχει σὲ ἓναν κώδικα τῆς μητρόπολης Μυτιλήνης ἤλθε τελευταῖα στὸ φῶς μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικα Α' τῆς μητρόπολης αὐτῆς, χωρὶς ὅμως νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ χάλκευση τοῦ ἐγγράφου. Συγκεκριμένα γνωρίζουμε ὅτι ὁ πατριάρχης Γαβριὴλ Γ' μὲ πατριαρχικὸ γράμμα τῆς 5ης Ἀπριλίου 1705 θέσπισε ὀρισμένες ρυθμιστικὲς διατάξεις γιὰ τὸ πολυπάθο ζήτημα τῆς προικοδοσίας στὴ μητρόπολη Μυτιλήνης.²⁰ Τὸ ἴδιο γράμμα, παραφρασμένο ὅμως σὲ ἀπλούστερη γλώσσα ὥστε νὰ φαίνεται ὡς κάτι τὸ διαφορετικὸ, περιλαμβάνεται στὰ φύλλα τοῦ ἴδιου κώδικα²¹ μὲ χρονολογία «αψλζ» (=1737) καὶ ἀποδιδόμενο στὸν ἴδιο πατριάρχη (!), γεγονός ποὺ ὀδήγησε τὸν ἐκδότη τοῦ κώδικα νὰ προβεῖ στὴ διόρθωση τῆς χρονολογίας σὲ 1707 ὥστε χρονολογία καὶ πατριάρχης νὰ συμπέσουν.²² Ὡστόσο, εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ γράμμα εἶναι προῖον χάλκευσης μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ μετατρέψει ἓνα νόμμερο ποὺ στὸ κανονικὸ γράμμα εἴταν 40 γρόσια σὲ 60 γρόσια ἀνὰ ἑκατοντάδα τῆς ὑπόλοιπης περιουσίας καὶ ἀντιπροσώπευε τὸ ποσὸν τῆς προίκας τῶν τέκνων πέραν τῆς πρώτης θυγατέρας ποὺ λάμβανε τὴ μερίδα τοῦ λέοντος. Ἡ τοποθέτηση τοῦ πλαστοῦ δίπλα στὸ γνήσιο ἐγγραφο στὰ φύλλα τοῦ κώδικα δείχνει ὅτι ἡ πλαστογραφία ἔγινε σχετικὰ γρήγορα, ἐνῶ ἡ ἀταξία στὴ χρονολογία καὶ ἡ μετάθεσή της σὲ 30 χρόνια ἀργότερα εἴτε ὀφείλεται σὲ λάθος τοῦ πλαστογράφου εἴτε στὴν πρόθεσή του νὰ δημιουργήσῃ κάποια σύγχυση ποὺ θὰ διευκόλυνε τὴν κατάστασή· ἄλλωστε ἀπὸ τὸ γράμμα ἀπουσιάζουν οἱ ὑπογραφές

19. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. τὸ ἄρθρο τῆς Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ὁ.π., σ. 35. Ἡ ἴδια στὸ ἄρθρο αὐτὸ παραδίδει ἀρκετὲς περιπτώσεις χάλκευσης ἐγγράφων ἐκ μέρους κυρίως μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ποὺ προβαίνουν στὴν «κατασκευή» πλαστῶν τίτλων ποὺ ἀνάγονται στὴ βυζαντινὴ περίοδο γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τίς θέσεις τους στίς διενέξεις τους μὲ ἄλλες μονές.

20. Ἀπόστολος Φ. Σπανός, *Κῶδιξ Α' Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μυτιλήνης (18ος αἰ.)*, Μυτιλήνη 2006, σ. 229-233 (τὸ γράμμα εἴταν γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Μ. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 70-73, ποὺ ἀναφέρει ὡς πηγὴ του τὸν κώδικα Φωτίου Κυπρίου).

21. Σπανός, ὁ.π., σ. 234-238.

22. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Γαβριὴλ Γ' πατριάρχευσε μιὰ μόνο φορὰ (μέσα Αὐγούστου 1702-17 Ὀκτωβρίου 1707).

τῶν συνοδικῶν, ἐνῶ δὲν παραδίδεται ἀπὸ καμιᾶ ἄλλη πηγῆ, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει συνήθως μὲ τὰ πατριαρχικὰ γράμματα τοῦ 18ου αἰώνα.

“Ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ ὑποθέσεις πλαστογράφησης ἐγγράφων, ποὺ εἴτε ἀποδοκιμάστηκαν στὸν καιρὸ τους εἴτε ἢ ἀποκάλυψή τους ἦλθε στὸ φῶς μετὰ τὴν παρέλευση μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος καὶ μάλιστα κάποιες φορές ὡς ἀποτέλεσμα ἔρευνας τῆς νεότερης ἐπιστήμης ποὺ μὲ βάση τὰ συγκεκριμένα ἢ τὰ λογικὰ τεκμήρια ἐντόπισε τὴν περίπτωση τῆς πλαστογράφησης.” Ἐτσι, παρουσιάζει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον ἡ μοναδικὴ περίπτωση πατριαρχικοῦ γράμματος στὸ ὁποῖο ἡ ἀπόρριψή δύο χρεωστικῶν ἐγγράφων ὡς πλαστῶν στηρίζεται στὴν παράθεση τεχνικῶν, κυρίως, ἀλλὰ καὶ λογικῶν τεκμηρίων κατὰ τέτοιο τρόπο ποὺ θὰ λέγαμε ὅτι θυμίζει σύγχρονες πρακτικὲς διπλωματικῆς διερεύνησης.²³

Τὸ συγκεκριμένο ἔγγραφο δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ἀλλὰ κρίνω σκόπιμο νὰ τὸ ἐπαναφέρω στὸ προσκήνιο, καθὼς μετὰ ἀπὸ τὴν παρέλευση πενήντα καὶ πλέον ἐτῶν ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευσή του²⁴ δὲν ἔχουμε ἐντοπίσει κάτι ἀνάλογο στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐνδεχομένως, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες διαπιστώθηκε ἡ παραποίηση ἐγγράφων νὰ χρησιμοποιήθηκαν κάποια τεχνικὰ στοιχεῖα· ὡστόσο, ἀπ’ ὅσο γνωρίζω, ποτὲ δὲν περιγράφεται ἡ μέθοδος ποὺ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ παράνομη, σύμφωνα μὲ τὴν κρίση τῆς πατριαρχικῆς συνόδου, πράξη. “Ὅμως ἂς δοῦμε τὰ γεγονότα ἀπὸ κοντὰ.

Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα καὶ εἰδικότερα στὶς 6 Φεβρουαρίου 1795, ἡ σύνοδος τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πατριάρχη Γεράσιμο Γ’ ὑπογράφει γράμμα, τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται στὸν δραγουμάνο τοῦ στόλου Κωστάκη Χαντζερή.²⁵ σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση «ἀνταποκρι-

23. Γιὰ τὰ στοιχεῖα (γραφὴ, χαρτί, σφραγίδες, μελάνι, ὕδατογραφήματα κ.λπ.) ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴ Διπλωματικὴ προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ἡ γνησιότητά ἐνὸς ἐγγράφου, βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ὁ.π.*, σ. 28-29.

24. Γεώργιος Α. Πετρόπουλος, *Νομικὰ Ἐγγράφα Σίφνου τῆς Συλλογῆς Γ. Μαριδάκη (1684-1835)*, μετὰ συμβολῶν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, [=Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμος τρίτος, τεῦχος πρῶτον], Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆνα 1956, σ. 378-382.

25. Βασ. Σφυρόερας, «Οἱ δραγουμάνοι τοῦ στόλου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 14 (1964), 131-136 [καὶ αὐτοτελῶς Ἀθῆνα 1965]: δραγουμάνος τοῦ στόλου (28 Ἀπριλίου 1799-22 Νοεμβρίου 1797) καὶ ἡγεμόνας Βλαχίας (22 Νοεμβρίου

νόμειθα» πρόκειται για απάντηση σε προηγηθέν γράμμα του Χαντζερή προς τη σύνοδο. Στο γράμμα παρατίθεται το ζήτημα που ανέκυψε μετά από τον θάνατο του μητροπολίτη Κυζίκου Ἀγαπίου, που πέθανε τον Σεπτέμβριο του 1794, και τη μετάθεση στον θρόνο της μητροπόλεως Κυζίκου του μητροπολίτη Ἀγχιάλου Ἰωακείμ.

Τότε, λοιπόν, παρουσιάστηκαν δύο χρεωστικά έγγραφα (τεσκερέδες)²⁶ του μακαρίτη Ἀγαπίου, σύμφωνα με τὰ ὁποῖα ὁ ἀποθανὼν²⁷ χρωστοῦσε σὲ κάποιον Σερῖφ ἀγὰ 8000 γρόσια (χρόνος δανεισμοῦ: Νοέμβριος 1789) καὶ κάποιες²⁸ ἄλλες χιλιάδες γρόσια στὴ Ζωίτσα Σαμουρλιάση (χρόνος δανεισμοῦ: Ἰανουάριος 1791). Στὴν ἀπαίτηση τῶν χρημάτων αὐτῶν ἐκ μέρους τῶν δανειστῶν²⁹ ἡ μεσολάβηση τοῦ Χαντζερῆ ἢ καὶ ἡ ἐκ

1797-31 Ἰανουαρίου 1799), ὅπου βρῆκε τραγικὸ θάνατο μὲ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου Σελὴμ Γ'. Ἡ ἀνάμειξή του στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα εἶναι βέβαια ἐντονη –εἶναι ἄλλωστε ἀνεπιθύμη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Σαμουὴλ ἐνῶ καὶ ὁ ἴδιος ἐπιχείρησε, χωρὶς νὰ τὸ καταφέρει, νὰ λάβει τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη.

26. Ἐλληνοποιημένη τουρκικὴ λέξη ποὺ σημαίνει ἀπόδειξη, ὁμολογία, χρεωστικὸ ἐγγράφο, τὴ σημασία τῆς ὁποίας, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει, δὲν γινώριζε ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ ἐγγράφου Γ. Πετρόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 380.

27. Ὁ Ἀγάπιος, κατὰ κόσμον Γρυπάρης, εἶταν ἀπὸ τὴ Σίφου καὶ διετέλεσε μητροπολίτης Σερρών (1768-1778) καὶ ἔπειτα Κυζίκου (1778-1794). Πέθανε ὡς μητροπολίτης Κυζίκου καὶ θάφτηκε στὸ Μεγάλον Ρεῦμα (Γεννάδιος Ἀραμπατζόγλου, *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ρεύματος (Ἀρναούτκιο)*, Σταμπούλ 1949, σ. 154). Πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὴ δράση του ὑπάρχουν διάσπαρτες στὸ περιοδικὸ *Σιφνιακὰ* ποὺ ἐκδίδει μὲ μεγάλη φροντίδα ὁ Σίμος Μιλτ. Συμεωνίδης, ὅπου καὶ ἡ εἰδικότερη δημοσίευση τοῦ ἴδιου μελετητῆ: «Ἐνθυμήσεις σὲ ἓνα βιβλίον τοῦ Σερρών Ἀγαπίου Γρυπάρη», *Σιφνιακὰ* 1 (1991), 118-120, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία. Γιὰ ἄλλες ἐμπλοκὲς τοῦ Ἀγαπίου σὲ χρέη τῆς μητρόπολης Κυζίκου, δανεισμοὺς ἀπὸ Ὄθωμανοὺς καὶ ἐξοφλήσεις χρεῶν βλ. Πετρόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 327 κ.ἐξ.

28. Ὅπως ἐκδίδει τὸ σχετικὸ σημεῖο ὁ Πετρόπουλος, ἐμφανίζεται ὡς νὰ μὴ ἀναγράφεται τὸ ποσὸν τοῦ δευτέρου τεσκερέ. Ὅμως, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἐκ νέου ἀνάγνωση τοῦ ἐγγράφου (βλ. ἐδῶ σημ. ἀρ. 36) στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει φθορὰ τοῦ χαρτιοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ λείπουν πέντε γράμματα. Ἐχῶ τὴ βεβαιότητα ὅτι πρόκειται καὶ πάλι γιὰ τὴν ἀναγραφὴ τῆς λέξης ὀκτώ — καὶ πάντως τὸ κενὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρέσει πάνω ἀπὸ πέντε γράμματα, δηλαδὴ λείπει λέξη μονοψηφίου ἀριθμοῦ — ἐνῶ πρὸς τὸ ἴδιον συμπέρασμα ὡθεὶ ἐπιπλέον καὶ ἡ φράση «καὶ κείνου περιέχοντος...».

29. Στὸ ὑπὸ ἐξέταση πατριαρχικὸ γράμμα παρουσιάζονται ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα θέματα, τὰ ὁποῖα βέβαια δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ, ἀλλὰ ἀποτελοῦν πάντα σημαντικὰ αἰτήματα τῆς ἔρευνας. Συγκεκριμένα, ἐντοπίζουμε, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, τὸ πρόβλημα τοῦ δανεισμοῦ τῶν κατὰ καιροὺς μητροπολιτῶν, οἱ ὁποῖοι προκειμένου νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ αὐξημένα ἐξοδὰ τους δὲν διστάζουν νὰ ἀναζητήσουν χρήματα

μέρους του κατοχή τῶν τεσκερέδων εἶναι προφανῆς («ἀνταποκρινόμεθα αὐτῇ περὶ τῶν δύο ἐκείνων τεσκερέδων»).

Σύμφωνα μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο ἡ Ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ ἐπιληφθεῖ γιὰ τὶς ὑποθέσεις τοῦ ἀποθανόντος μητροπολίτη Κυζίκου καὶ νὰ δώσει κάποιες λύσεις στὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν μὲ τὴν ἀποπληρωμὴ τῶν χρεῶν του· καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει ἡ σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μὲ τὴν ἀπόφαση ποὺ ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος, ἡ ὁποία ἀποφαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει στὴν οὐσία κανένα πρόβλημα ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ δύο πλαστά («ἐπίπλαστα καὶ ψευδῆ») ἔγγραφα.

Ὡστόσο, ἐνῶ ἕως τώρα ἡ πρακτικὴ φαίνεται ὅτι εἶταν νὰ μὴν παρατίθενται τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν πλαστογραφία ἢ δὲν ὑπάρχουν ἄλλες τέτοιες περιπτώσεις, τὸ παρὸν πατριαρχικὸ γράμμα δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ αἰτιολογεῖ μὲ κάθε τρόπο τὴν ἀπόφαση τῆς συνόδου· καὶ τὸ σημαντικότερο, θὰ προσφύγει στὶς μεθόδους ποὺ σήμερα ἀναγνωρίζουμε ὡς ἐργαλεῖα τῆς Διπλωματικῆς, τῆς παλαιότερης, ὅπως ἀναπτύχθηκε στὴ Δύση, καί, ὅπως γνωρίζουμε τουλάχιστον χονδρικά, μὲ συνεχεῖς βελτιώσεις ἐφαρμόζεται καὶ στὰ νεότερα χρόνια.

Συγκεκριμένα, ἡ σύνοδος ἐκτιμᾷ ὅτι ἡ ὑπογραφή, μολονότι ὁ πλαστογράφος προσπάθησε —χωρὶς νὰ τὰ καταφέρει— νὰ τὴν μιμηθεῖ, δὲν εἶναι τοῦ Ἀγαπίου· ἔπειτα ἡ βούλλα, ἡ σφραγίδα του δηλαδή, δὲν εἶναι, καὶ αὐτή, τοῦ μακαρίτη μητροπολίτη, ἐπειδὴ εἶναι τελείως διαφορετικὴ καὶ μικρότερη τῆς πραγματικῆς. Ἀλλὰ καὶ τὸ μελάνι, μὲ τὸ ὁποῖο συντάχθηκαν οἱ δύο τεσκερέδες εἶναι ἴδιο κατὰ τὸ χρῶμα, μολονότι ὁ ἓνας εἶναι τοῦ 1789 καὶ ὁ ἄλλος τοῦ 1791, πράγμα ἀδύνατον, κατὰ τὴν πατριαρχικὴ τεκμηρίωση· ἀκολουθεῖ ἡ διαπίστωση γιὰ τὸ χαρτί τῶν τεσκερέδων, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴ σύνοδο εἶναι τὸ ἴδιο· δηλαδή, ὁ πρῶτος τεσκερὲς συντάχθηκε πᾶνυ σὲ μιὰ κόλλα χαρτιοῦ καὶ ἔπειτα ἀπὸ τρία σχεδὸν χρόνια κόπηκε τὸ μισὸ χαρτί ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ πρώτου ἐγγράφου γιὰ νὰ ἀποτελέσει τὴ γραφικὴ ὕλη γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ δεύτερου, πράγμα ποὺ κρίνεται ἀπὸ τὴ σύνοδο, «πάνυ δυσχερὲς καὶ ἀπίθανον». Ἀλλὰ καὶ ἡ γραφή, ὁ γραφικὸς χαρακτήρας, δὲν εἶναι αὐτὸς τοῦ Ἀγαπίου ἀλλὰ οὔτε καὶ

ἀπὸ ὁποιαδήποτε πηγῆ. Ἀκόμα σημειώνεται ἡ ἐμφάνιση φαναριώτισσας ἀρχόντισσας, γεγονὸς ποὺ φέρνει στὸ προσκῆνιο ἓνα ἀκόμη ἐνδιαφέρον ζήτημα, ποὺ εἶναι ἡ ἀνάμειξη τῶν γυναικῶν τῶν Φαναριωτῶν καὶ ὁ ρόλος τους σὲ ποικίλα πεδία τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

τῶν κατὰ καιροὺς γραμματικῶν του. Ἐξαιτίας ὄλων αὐτῶν τῶν στοιχείων, λοιπόν, οἱ ἔγγραφοι δανειστικὲς ἀποδείξεις τοῦ Ἁγαπίου λογιζόνται ὡς («ἔγγραφα... ψευδέστατα καὶ ὡς χάρτης ἄγραφος καὶ μήτε τεσκερέδες μήτε ὁμολογίαι λέγονται»).

Ἐν συνεχείᾳ καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν τεχνικῶν στοιχείων σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα τὰ ἔγγραφα κρίνονται πλαστά, ἡ σύνοδος θὰ προβεῖ καὶ σὲ παράλληλη ἀπόρριψη βάσει ὀρισμένων λογικῶν στοιχείων, πράγμα τὸ ὁποῖο βέβαια ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὄπλα τῆς Διπλωματικῆς. Μὲ ἄλλα λόγια προβάλλει τὸ ἐπιχειρήμα ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀσθένειάς του ποὺ κράτησε δύο μῆνες καὶ ὀδήγησε τελικὰ στὸν θάνατο τὸν μητροπολίτη Κυζίκου, αὐτὸς συνέταξε τὴ διαθήκη του καὶ φρόντισε νὰ ξεκαθαρίσει ὅλες τὶς ὑποθέσεις του ἀκόμα καὶ τὶς πιὸ ἀσήμαντες ἢ νὰ ἀναθέσει τὴ διεκπεραίωσή τους σὲ ἐπιτρόπους.³⁰ Πῶς, λοιπόν, εἴταν δυνατὸν νὰ μὴ διευθετηθεῖ δύο τόσο σοβαρὰ δάνειά του; ἀλλὰ, διαπορεῖ ἡ σύνοδος, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ πιστωτὲς γιατί δὲν διεκδίκησαν τὰ χρήματά τους ὅταν ἀκόμα ζοῦσε ὁ Ἁγάπιος;

Μετὰ ἀπὸ τὴν παράθεση ὄλων αὐτῶν τῶν στοιχείων ὁ πατριάρχης καλεῖ τὸν Χαντζερῆ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴ διάγνωση τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ εἰδοποιήσει τοὺς ἐνδιαφερομένους γιὰ τὴν ἀπόφαση αὐτή.

“Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἂν ἀφήσουμε στὴν ἄκρη τὰ λογικὰ δεδομένα (διευθέτηση χρεῶν ἐκ μέρους τοῦ ἀποθανόντος μητροπολίτη μέσω διαθηκῶν καὶ ἐπιτρόπων, ἀνεπίκαιρη ἐμφάνιση χρεωστικῶν), εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἡ ἀπόρριψη ἐνὸς ἐγγράφου ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας ὡς πλαστοῦ τεκμηριώνεται σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἀρχὲς τῆς Διπλωματικῆς, καθὼς τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπικαλεῖται ἡ διάγνωση (γραφικὸς χαρακτήρας, μελάνι, σχῆμα καὶ γράμματα σφραγίδας, χαρτί) εἶναι ἀκριβῶς μερικὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐξετάζονται ἐπισταμένως προκειμένου νὰ διαγνωσθεῖ ἡ ἀυθεντικότητα ἢ ὄχι ἐνὸς ὑποπτοῦ ντοκουμέντου.

30. Πράγματι στὴν ἔκδοση Πετρόπουλου, *δ.π.*, σ. 372-373 ἔχουμε μιὰ μαρτυρία τοῦ διακανονισμοῦ τῶν ὑποθέσεων τοῦ Ἁγαπίου: ὁ Ἄνθιμος Γρυπάρης μαρτυρεῖ ὅτι ἔλαβε μέχρις ὀβολοῦ τὰ χρήματα ποὺ τοῦ ὄφειλε μὲ ὁμολογίες τοῦ ὀποθανόντος Ἁγάπιου. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ ἀμέσως ἐπόμενο ἔγγραφο (20.8.1796), μετὰ τὸ πατριαρχικό, ποὺ περιλαμβάνεται στὴν ἔκδοση τοῦ Πετρόπουλου (*δ.π.*, σ. 382-383) ἀναφέρεται στὴν παραλαβὴ 500 γροσίων ποὺ κατέλιπε μὲ τὴ διαθήκη του ὁ Ἁγάπιος στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου Σίφνου, ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι καὶ τὰ γρόσια ποὺ ἄφησε ὑπὲρ τῶν σχολείων τῆς πατρίδας του Σίφνου ἀποδόθηκαν, καὶ μάλιστα μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ δραγομάνου Κωστάκη Χαντζερῆ.

Ἡθικός καὶ φυσικός αὐτουργός τῆς τεκμηρίωσης αὐτῆς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ οἰκουμενικός πατριάρχης Γεράσιμος Γ' (ἡ μοναδική του πατριαρχία: 3 Μαρτίου 1794-19 Ἀπριλίου 1797) ἢ τουλάχιστον ἡ παρέμβασή του στὴ διάγνωση εἶναι ἀποφασιστική. Στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἀρκετά,³¹ καὶ πάντως ὅλα συνάδουν στὸ ὅτι ἤξερε καλὰ γράμματα: (ἐλλογιμώτατος) ἀναφέρεται στὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς του,³² «... ἑλληνικῆς μὲν καὶ ἐκκλησιαστικῆς παιδείας ἐγκρατῆς εἰς ἄκρον ἀλλὰ σχολαστικός καὶ γόνος, ὡς εἰπεῖν, ὕστατος τῆς ἐν Βυζαντίῳ σχολῆς τῶν περιπατητικῶν... ἱκανὸς εἰς τὸ ἑλληνικὸν καὶ πάτριον τῆς φωνῆς καὶ εἰς τὰς ἀττικὰς Μούσας, προσέτι καὶ ἀμέμπτου καὶ καθαρωτάτου βίου...».³³ Ὁ ἴδιος, ὄντας μητροπολίτης Βιζύης (ὑπηρέτησε ἀκόμη ὡς μητροπολίτης Νικομηδείας καὶ ἐν συνεχείᾳ Δέρκων πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοδὴ του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο), διετέλεσε ἐπὶ δύο χρόνια (1767-1769) σχολάρχης στὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆ, ὅταν διαδέχτηκε τὸν Ἰωακείμ τὸν Πάριο,³⁴ ἐνῶ καὶ ὡς πατριάρχης, μολονότι παρέμεινε στὴ θέση αὐτῆ γιὰ τρία μόνο χρόνια, ἔχει νὰ ἐπιδείξει σημαντικὸ ἔργο.³⁵

31. Γιὰ τὸν κυπριακῆς καταγωγῆς πατριάρχη βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακὴ Λογισοσύνη 1571-1878. Προσωπογραφικὴ θεώρηση*, Λευκωσία 2002, σ. 113-114, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

32. Μηνᾶς Χαμουδόπουλος, «Πατριαρχικὰ Πινακίδες», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* ἔτος 2 (1881-1882), 263-264· Γερμανὸς Σάρδων, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικούς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως*, τ. 2, Κωνσταντινούπολι 1938, σ. 134-135.

33. Μηνᾶς Χαμουδόπουλος, «Ἡ πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους σχολῆ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 1 (1880-1881), 220: τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζεροῦ. Ἄς σημειώσουμε ἐπιπλέον ἐδῶ καὶ τὸν ἑμμετρο χαρακτήρισμό του, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λαυριώτη: «Γεράσιμον τὸν Κύπριον, τὸν ἅγιον τὸν Δέρκων | Οὗτος δὲ ἦν πράτατος, μειλίχιος τὸν τρόπον | ἀλλὰ καὶ σπουδαίωτα κεκοσμημένος λίαν» (Μ. Γεδεών, «Κυρίλλου Λαυριώτου πατριαρχικὸν χρονικόν», *Ἀθήναιον*, ἔτος ΣΤ', τ. 6 (1872), 49).

34. Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆ*, τ. Α', Ἀθήνα 1966, σ. 413-414.

35. Μιὰ πρώτη ἐρευνα ἔδειξε ὅτι στὸ διάστημα τῆς πατριαρχίας του ἀπολύθησαν ἀπὸ τὴ σύνοδο τοῦ Πατριαρχείου 75 πατριαρχικὰ γράμματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ἂν ἐξαιρέσουμε ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ θέματα, θὰ λέγαμε, ρουτινας (ἐκλογή νέων μητροπολιτῶν, ἐπιβεβαιώσεις σταυροπηγιακῆς ἀξίας μονῶν κ.λπ.), συναντοῦμε καὶ ἐγγράφα ποὺ ἔχουν πιὸ ἄμεση σχέση μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ πατριάρχου. Συγκεκριμένα, ἔχει ἐντονη ἀνάμειξη σὲ ζητήματα τῆς καλῆς λειτουργίας σχολείων καὶ τοῦ νοσοκομείου Κωνσταντινουπόλεως, γιὰ τὴν κατοικία τῶν πρώην οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν, γιὰ τοὺς καπουκεχαγιάδες τῶν ἀρχιερέων, γιὰ τὴ ρύθμιση προβλημάτων χειροτονίας

Πληροφορίες για τους δασκάλους και τὰ διαβάσματά του δὲν ἔχουμε ἀκριβεῖς, ὥστόσο ὅλα συνηγοροῦν ὅτι εἶναι ἐνήμερος, ἢ ἔστω ὑποψιασμένος, γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὶς μεθόδους διακριβώσεως τῆς γνησιότητος ἐνὸς ἐγγράφου. Ἄλλωστε, βρισκόμαστε στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα καὶ κάποια πράγματα ποὺ συντελοῦνται ἤδη στὴ Δύση εἶναι εὐκόλο νὰ γίνουν γνωστά καὶ στὴν Ἀνατολή. Ἐξάλλου, τὸ ὕφος καὶ τὸ εἶδος τῆς γραφῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων τῶν χρόνων τῆς πατριαρχίας του καὶ ἰδίως τοῦ κειμένου τῆς παραίτησής του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο εἶναι πολὺ κοντὰ στὸ κείμενο τοῦ τεσκερέ, μολονότι αὐτὸς ἀναφέρεται σὲ πολὺ πεζὰ πράγματα... Τὸ γεγονός, ἐξάλλου, ὅτι γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ παρεμβαίνει ὁ δραγουμάνος τοῦ στόλου καὶ ἀργότερα ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας Κωνσταντῖνος Χαντζερῆς ἔχει καὶ αὐτὸ τὴ σημασία του. Διότι πῶς εἴταν δυνατὸν νὰ προέλθει ἀπὸ τὴ γραμματεία τοῦ Πατριαρχείου διάγνωση πλαστογραφίας ἐγγράφων γιὰ τὰ ὁποῖα —δηλαδὴ γιὰ τὰ ζητήματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται— ἐνδιαφέρεται ἕνας ὀθωμανὸς δανειστής, μία φαναριώτισσα ἀρχόντισσα καὶ μεσολαβεῖ ὁ δραγουμάνος τοῦ στόλου; Ὅμως, ἡ συνέχεια τῆς ὑπόθεσης δὲν μᾶς εἶναι γνωστή, ἐνῶ, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, ἔχουμε στὰ χέρια μας ἀξιόπιστες μαρτυρίες γιὰ τὴν πληρωμὴ χρεῶν τοῦ Ἀγαπίου μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατό του καὶ ἀπόδοση δωρεῶν του ποὺ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς συνοδικῆς διάγνωσης.

Ὁ εὐρὺς ἐκκλησιαστικὸς χῶρος, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διευθέτηση τῶν πνευματικῶν ζητημάτων καὶ ἐκείνων τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς, πραγματώνονται δεκάδες ὑποθέσεις μὲ πολὺ πῖο πεζὰ ἐνδιαφέροντα, εἶναι πρόσφορος καὶ γιὰ πλαστογραφίες ἐγγράφων ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὸ συμφέρον τῶν ἐνδιαφερομένων. Δημιουργεῖται, ὥστόσο, ἡ ἐντύπωση, γιὰ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅτι ὑπάρχει μιὰ σιωπηρὴ ἀποδοχὴ τῆς παρανομίας, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κανένας δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀναίρεσή της, μολονότι τὸ πράγμα φαίνεται ἀρκετὰ εὐκόλο, τουλάχιστον μὲ βάση λογικὲς ἀναγωγὲς στὴν ἐποχὴ καὶ στὰ πρόσωπα. Ἔτσι, ἡ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ συνοδικὴ πράξη ἀποφαίνεται γιὰ τὴν πλαστογραφία ἐγγράφου καὶ ἡ πιθανὴ ἀντιδικία μὲ πρόσωπα (ὀθωμανὸ ἀγά, φαναριώτισσα ἀρχόντισσα) σημαίνοντα ἔχει ἰδιαίτερη σημασία: φαίνεται ὅτι καὶ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἰσχυρὰ ἀλλὰ καὶ ἡ ἐποχὴ δίνει τὴ δυνατότητα στὴ σύνοδο νὰ ὑποστηρίξει μιὰ τέτοια διάγνωση...

ἱερωμένων, γιὰ τὸ ζήτημα μετακινήσεων κατοίκων, γιὰ τὴ ρύθμιση κληρονομικῶν ζητημάτων κ.ἄ.

Τὸ πατριαρχικὸ γράμμα³⁶

†Γεράσιμος ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ Οἴκουμενικὸς Πατριάρχης

|¹ Ἐνδοξότατε ἄρχον δραγουμάνε τοῦ βασιλικοῦ στόλου, καὶ ἡμέτερε
|² κατὰ πνεῦμα νιὲ ἀγαπητὴ κύριε Κωνστάνη Χαντζερῆ, τὴν αὐτῆς |³ ἐνδοξότητα πατρικῶς εὐχόμενοι, εὐλογοῦμεν. Καὶ διὰ τοῦ |⁴ παρόντος συνοδικοῦ ἀνταποκρινόμεθα αὐτῇ περὶ τῶν δύο ἐκείνων |⁵ ἐγγράφων τῶν ὡς χρεωστικῶν τεσκερέδων τοῦ μακαρίτου Ἁγα|⁶πίου Κυζίκου ἀναφανέντων, τοῦ μὲν γραφέντος κατὰ τὸν νοέμβριον |⁷ μῆνα τοῦ παρελθόντος χιλιοστοῦ ἑπτακοσιοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ ἐνάτου |⁸ σωτηρίου ἔτους ἐπ' ὄνόματι Σερίφ ἀγᾶ, καὶ περιέχοντος ποσότητα |⁹ ἄσπρων ὀκτῶ χιλιάδων γροσίων, τοῦ δὲ κατὰ τὸν Ἰαννουάριον τοῦ χι|¹⁰λιοστοῦ ἑπτακοσιοστοῦ ἐννενηκοστοῦ πρώτου σωτηρίου ἔτους ἐπ' ὄνόματι |¹¹ Ζωήτζας Σαμουρκάση, κἀκείνου περιέχοντος ποσότητ[α] χιλιάδων |¹² γροσίων, περὶ

36. Τὸ γράμμα, ὅπως εἴπαμε, ἀνήκει στὴ Συλλογὴ Μαριδάκη, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὴν κατοχὴ τῆς κυρίας Ὀλγας Καρατζᾶ-Μαριδάκη, τὴν ὁποία ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ ἐπειδὴ μὲ προθυμία ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὸ ἔγγραφο ἐν ὄψει τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Ἔτσι μοῦ δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἐντοπίσω κάποιες ἀβλεψίες τοῦ πρώτου ἐκδότη, τίς ὁποῖες σημειῶνω ἐδῶ καθὼς καὶ τὴ σημαντικὴ (κατὰ τὴ γνώμη μου) παράλειψη ἐπισήμανσης μιᾶς μικρῆς φθορᾶς στὸ κείμενο, ἡ ὁποία, ὅμως, κατέστρεψε τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ποσοῦ τοῦ δευτέρου χρεωστικοῦ, ἐνῶ κατὰ περίεργο τρόπο ὁ Πετρόπουλος ἀποσιωπᾷ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔγγραφο φέρει τίς ὑπογραφές ἕνδεκα συνοδικῶν ἀρχιερέων. Εἶναι δίφυλλο, μὲ γραμμένη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ 1^ο καὶ μέρος τοῦ 1^ο φύλλου, ἐνῶ στὸ 2^ο ἀναγράφονται τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτη καὶ οἱ εὐχές τοῦ πατριάρχου πρὸς αὐτόν.

Κατόπιν τούτων ἐδῶ τὸ γράμμα ἐκδίδεται, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἐνῶ ἐν εἶδει κριτικοῦ ὑπομνήματος παρατίθενται οἱ διαφορὲς ἀπὸ τὴν ἔκδοση Πετρόπουλου.

Πετρόπουλος:

Στ. 1: ἄρχων || στ. 2: Κωνστάνη || στ. 4: δύο || στ. 9: Ἰαννουάριον || στ. 11: Ζωήτσας | μετὰ τὸ δεύτερο τ τῆς λέξεως ποσότητα ἀκολουθεῖ φθορὰ τοῦ χαρτιοῦ καὶ καταστροφὴ πέντε γραμμάτων ποὺ δὴλωναν τὸ ποσὸν τῆς δευτέρας ὁμολογίας· βλ. ἐδῶ καὶ σημ. ἀρ. 28 || στ. 12: φθορὰ ἐννέα γραμμάτων ποὺ ἀποκαθίστανται εὐκόλα || στ. 13: παραλείπεται, προφανῶς, λόγῳ ἀβλεψίας τὸ ἐδάφιο: τὸ ἐλεηθέν... Ἐκκλησίαν || στ. 28: ἀπίθανον || στ. 32: πᾶν ἀντὶ πᾶσι || στ. 39: οἰωδήποτε || στ. 40: ψευδῆ ἀντὶ ἐπίπλαστα || στ. 43: ζώσας, ἀντὶ σώας || στ. 44: πάντες | καὶ ἄν | στ. 45: ἐχρεώσται || στ. 53: συνοδικῆς || στ. 59: ς ἀντὶ 5 || στ. 60: παραλείπεται ἡ λέξις Κωνσταντινουπόλεως

αὐτῶν δὲ τούτων δηλοποιοῦμεν, ὅτι καὶ τὸ Ἱερ[ὸν προσκυ]νητὸν |¹³ χάτι-
 τι χουμαγιούν, τὸ ἐλεθθὲν παρὰ τῆς κραταιᾶς Βασιλείας πρὸς |¹⁴ τὴν
 Ἐκκλησίαν, εἰς τὸ νὰ θεωρῆ ὁ πατριάρχης μετὰ τῶν συνεδριαζόν|¹⁵των
 ἀρχιερέων πᾶσαν ὑπόθεσιν τῆς ἐκκλησίας, καὶ τοῦ γένους, εἰ|¹⁶θεωρήσα-
 μεν ἰδίᾳ τε καὶ κοινῶς μετὰ πολλῆς τῆς ἐπιστασίας, καὶ ἀκρι|¹⁷βοῦς τῆς
 ἐρεύνης καὶ ἐξετάσεως καὶ αὐτὰ τὰ ἔγγραφα, καὶ ἀπεδείχθη|¹⁸σαν ἐπί-
 πλαστα καὶ ψευδῆ, πρῶτον μὲν ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς, ὅτι ἡ |¹⁹ ὑπογραφή
 οὐκ ἦν ὁμοία, μὲ ὄλον ὁποῦ ὁ δραματουργῶν ἐπεμελήθη |²⁰ νὰ μιμηθῆ
 ἐκείνην, ἀλλ' ὅμως οὐκ ἠδυνήθη, δεύτερον καὶ ἐξ αὐτῆς |²¹ τῆς βούλλας,
 ὅτι ἡ γνησία ἐκείνου βούλλα μεγαλύτερα, καὶ ἄλλως εἰ|²²χουσα τὰ σχήμα-
 τα τῶν γραμμᾶτων ἐκείνης, καὶ ἄλλως αὐτῆς, καὶ |²³ μικρότερα καὶ δι'
 ὄλου ἀνόμοια ἀμφότερα τοῖς γνησίους ἐκείνου τοῦ |²⁴ μακαρίτου καὶ ἀλη-
 θέσι, σφραγίδι φασμέν καὶ ὑπογραφῆ. ἔτι δὲ |²⁵ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς μελάνης,
 ὅτι ἡ ὑπογραφή τοῦ ἐνός τεσκερέ μὲ ὄ|²⁶λον ὁποῦ δοκεῖ, ὅτι ἐτεχνάσθη
 παρὰ τοῦ δραματουργοῦ πρὸ τριῶν χρόνων, |²⁷ καὶ ὕστερον ἐδραματουρ-
 γήθη ἡ δευτέρα ἐν τῷ ἐτέρῳ τεσκερέ, εἶναι μὲ μίαν |²⁸ καὶ τὴν αὐτὴν με-
 λάνην ἀπαράλλακτος κατὰ τὸ χρῶμα, ἀλλὰ τοῦτο ἀδύνατον, |²⁹ ἄρα καὶ
 ἐπίπλαστα, ὡσαύτως καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ χαρτίου, ὅτι ὁ πρῶτος τεσκε|³⁰ρές
 ἐγένετο εἰς μισὴν κόλλαν χαρτίου, ὕστερον δὲ ἀπὸ τρεῖς χρόνους νὰ
 εὔρε|³¹θῆ καὶ ἡ ἐτέρα κόλλα τοῦ αὐτοῦ χαρτίου, καὶ νὰ γραφῆ τεσκερές
 κατὰ τὸν |³² σκοπὸν τοῦ πλασματοποιοῦ, καὶ τοῦτο πάνυ δυσχερές καὶ
 ἀπίθανον, ὥστε τὸ |³³ μὲν χαρτί τῶν δύο ἐκείνων τεσκερέδων φαίνεται
 ὅμοιον, τὰ δὲ ἔγγραφα |³⁴ ψευδέστατα καὶ ἐπίπλαστα, ὅτι δὲ καὶ τὸ γρά-
 ψιμον αὐτῶν δὲν εἶναι μὲ |³⁵ χέρι τοῦ μακαρίτου ἐκείνου, μήτε τῶν κατὰ
 καιροὺς γραμματικῶν αὐτοῦ, εἶναι |³⁶ ὁμολογούμενον, καὶ τοῖς πᾶσιν
 ἀναντίρρητον· ὅθεν ἐκ τούτων πάντων γίνεται |³⁷ σαφέστατον, ὅτι τὰ
 ἔγγραφα ἐκεῖνα εἰσὶ ψευδέστατα, καὶ ὡς χάρτης ἄγρα|³⁸φος λογίζονται,
 καὶ μήτε τεσκερέδες, μήτε ὁμολογίαί λέγονται, οὐ μὴν δὲ ἀλ|³⁹λὰ καὶ ὅσα
 ἂν φανῶσιν ἐν οἰκωδήτινι καιρῷ, καὶ τόπω τοιαῦτα ἔγγραφα, ὡς |⁴⁰ ψευδῆ
 καὶ ἐπίπλαστα ἀποδεικνύμενα, ἀκυρωθῆσονται, καὶ ἀφανῆ γενήσονται.
 |⁴¹ ὅτι δὲ καὶ ὁ μακαρίτης ἐκεῖνος ἐν τῇ ἀσθενείᾳ αὐτοῦ ἐζήσῃ περίπου
 τοὺς δύο |⁴² μῆνας, καὶ διετάξατο τὰ κατ' αὐτὸν ἐν διαθήκαις, καὶ ὑπὸ
 ἐπιτρόποις, ἔχων |⁴³ μέχρι τελευταίας αὐτοῦ ἀναπνοῆς ὑγιεῖς καὶ σώας
 τὰς φρένας, καὶ ἀνεμνή|⁴⁴σθη πάντων, τοῦτο πάντες ἴσμεν, καὶ ὁμολο-
 γοῦμεν, καὶ ἂν τοῦ ἐλαχίστου ἀνε|⁴⁵μνήσθη, πῶς ἔσται δυνατὸν ἐὰν ἐχρε-
 ῶστη τοῖς εἰρημένους νὰ μὴ ὁμολογήσῃ |⁴⁶ ἐν ταῖς διαθήκαις αὐτοῦ;
 ἄλλως τε οἱ ἔχοντες αὐτούς τοὺς τεσκερέδες πῶς |⁴⁷ οὐκ ἐκοινολόγησαν

πρὸ τοῦ θανάτου ἐκείνου τὰ ἀνά χεῖρας αὐτῶν ἔγγραφα; |⁴⁸ καὶ τίνος χάριν οὐκ ἀπήτησαν ἢ ἐμέσως ἢ ἀμέσως; κατὰδηλον τοῖ⁴⁹νν ἐκ τούτων πάντων ὅτι τὰ ἔγγραφα ἐκεῖνα εἰσὶ ψευδέστατα, καὶ εἰ⁵⁰ πλάστα, καὶ ἄκυρα, καὶ ἀνίσχυρα, καὶ ἀντ' οὐδενός λογιζόμενα, καὶ |⁵¹ δι' ὅλου ἀπαράδεκτα τῷ κοινῷ τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλη|⁵²σίας. Διὸ ἀξιοῦμεν τὴν αὐτῆς ἐνδοξότητα συνοδικῶς, καὶ προτρεπόμεθα ||⁵³ πατρικῶς διὰ τὴν ὁμιλήσῃ ἐπιπόνως ὅπου δεῖ περὶ τῶν ἀσυστάτων ἐκείνων, καὶ ἐπιπλά|⁵⁴στων, καὶ κατὰ τὴν περιγραφὴν ἣν ἐποιήσαμεθα ὧδε τῆς ἀκριβοῦς ἡμῶν ἐρεῦνης, |⁵⁵ καὶ συνοδικῆς μετ' ἐπιστασίας ἐξετάσεως, τὰ ἀποδείξῃ αὐτὰ ὡς χάρτην ἄγρα|⁵⁶φον, ἐπειδὴ οὐδ' ὅπως ἀνεχόμεθα τῆς τοιαύτης δολιότητος καὶ προφανεστάτης |⁵⁷ σκευωρίας. Καὶ ταῦτα μὲν εἰς εἰδοποίησιν αὐτῆς, καὶ παντελῆ ἀκύρωσιν τῶν ἐπι|⁵⁸πλάστων ἐκείνων ἔγγράφων, τὰ δὲ ἔτη αὐτῆς εἶησαν θεόθεν πλεῖστα καὶ παντευδαίμονα.

|⁵⁹ αψχε⁶⁰ φευρουαρίου ζ⁶¹

|⁶⁰ τὸ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χριστῷ εὐχέτης διάπυρος [μὲ τὸ χέρι τοῦ πατριάρχου]

|⁶¹ [φορὰ=ὁ Καισαρείας] Γρηγόριος τὸ Ἐφέσου Σαμουήλ τὸ Ἡρακλείας Μελέτιος

|⁶² τὸ Κυζίκου Ἰωακείμ τὸ Νικομηδείας Ἀθανάσιος τὸ Χαλκηδόνος Ἱερεμίας

|⁶³ τὸ Δέρκων Μακάριος τὸ Προύσης Ἀνθίμος τὸ Σμύρνης Γρηγόριος

|⁶⁴ τὸ Ἀγγύρας Ἰωαννίκιος τὸ Βάρνης Φιλόθεος³⁷

2^ν: τῷ ἐνδοξοτάτῳ δραγουμάνῳ τοῦ βασιλικοῦ στόλου, καὶ ἡμετέρῳ κατὰ πνεῦμα υἱῷ | ἀγαπητῷ καὶ περιποθήτῳ κυρίῳ Κωνστάντῳ χαρι-
ντζερῷ. Εὐχετικῶς. [μονοκονδυλιά].

Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

37. Γιὰ τίς μονοκονδυλιές τῶν Κυζίκου Ἰωακείμ, Προύσης Ἀνθίμου καὶ Σμύρνης Γρηγορίου ὑπάρχει μικρὴ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωσι.